

УДК 294.4

ОДЕРЖАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1804–1908 РР.

Андрій Гренишен

*ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»,
відділ науково-методичного забезпечення та координації діяльності
закладів післядипломної педагогічної освіти
вул. Січових Стрільців 52-А, 04053, м. Київ, Україна*

Огляд процесу перетворення Російської православної церкви на українських землях, які входили до складу Російської імперії, з суспільної на державну інституцію у XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: одержавлення Російської православної церкви, використання духовенства в державних цілях, використання духовенством держави у церковних цілях, соціальна політика щодо духовенства, культурна політика у релігійній сфері.

Зрощення православної церкви з державою у Російській імперії, розпочате Петром I за проектом Т. Прокоповича на початку XVIII ст., протягом XIX ст. набуло вражаючих масштабів. Російська православна церква втратила залишки своєї інституційної автономії, тобто перетворилася на невід’ємну складову російського державного апарату – державну установу. На українських землях одержавлення православ’я здійснювалось у проміжку часу між 1804 р. і 1908 р. у своїх дослідженнях цього питання торкалися О. Ігнатуша, О. Саган, Н. Шип, проте комплексного дослідження, присвяченого висвітленню процесу одержавлення Російської православної церкви на українських землях, нині немає.

Ідея створення Священного Синоду – постійно діючого церковного собору, який заміняв собою одноосібну владу Патріарха, передбачала підпорядкування православної церкви державі як способу усунення можливості повторення конфлікту між духовною і світською владою, подібного до того, що мав місце в історії Московського царства середини XVII ст. «Добрі наміри» Т. Прокоповича були використані російською світською соціально-політичною елітою в особі царя Петра Олексійовича Романова з метою повного і всебічного одержавлення церкви, що не входило у найамбітніші плани російського імператора Петра Олексійовича та його вінченосних нащадків, але відбувалося протягом двох сторіч за запущеною реформаторами і підтриманою консерваторами політичною інерцією [1, с. 327–329].

Рішення про приведення територіальних меж єпархій у відповідність із кордонами губерній було прийняте 25 червня 1803 р., звіт про його виконання Синод подав на розгляд імператору 4 грудня 1803 р., а затверджено цей звіт монархом було 21 лютого 1804 р. Українських земель це торкнулося таким чином: Херсонську і Таврійську губернії залишили у складі Новоросійської єпархії, а єпархію перейменували у Катеринославську. Архієрея цієї єпархії з того часу іменували Катеринославський, Херсонський і Таврійський замість Новоросійського і Дибирівського. Малоросійського Чернігівського архієрея слід було іменувати Чернігівський і Ніжинський, а Малоросійського Переяславського – Полтавським і Переяславським [2, с. 140].

Важливою складовою політико-правової системи Російської імперії початку XIX ст. було розроблення ефективної схеми оприлюднення нормативно-правових актів загального

виконання. Традиційно документи такого штибу зачитувались у церквах, але ця процедура часто викликала різні тлумачення змісту зачитаних юридичних актів. Із метою вирішення цієї проблеми з 31 травня 1804 р. запроваджувався механізм оприлюднення, який передбачав надсилання двох екземплярів правового акту: один вішався у волосному управлінні для того, щоб грамотні люди за бажанням могли з ним ознайомитись, а інший передавався до церкви для привселюдного читання під час богослужіння [2, с. 358–359].

Нагляд поліції за благопристойністю на богослужіннях, встановлений 1805 р., яскраво свідчив про суть релігійної політики російського уряду на українських землях. Російський страх перед найменшими проявами самостійності навіть культурного життя українців особливо чітко простежується у грубому втручанні у культове життя православної церкви Міністерства внутрішніх справ, здійсненого з волі ліберального імператора Олександра І. Найцікавіше, що це рішення було прийнято і реалізовано у період активізації реформаторської діяльності цього монарха. Напевне, ліберальні погляди Олександра Павловича не стосувалися національно-культурної сфери життя його підданих, а уніфікація соціокультурного життя мешканців імперії була важливішою за всебічний розвиток її багатонаціонального суспільства [3, арк. 39].

Культурна політика імператора Миколи і дещо відрізнялася від політики його брата. Зокрема, Микола Павлович скористався із чвар у католицькій церкві Російської імперії і схвалив скасування Берестейської церковної унії 1596 р. на Правобережжі. Ця знаменна для Російської православної церкви подія відбулась у 1839 р. за планом, поданим уніатським священиком Й. Семашком, котрий унаслідок об'єднання уніатів із православними здобув єпископську кафедру на новоприєднаних до російського православ'я українських і білоруських теренах. Це призначення вважається чи не найголовнішою причиною зради Й. Семашком віри пращурів, яка відкрила шлях уніфікації релігійно-культурного життя українських земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., із російським соціокультурним життям [4, с. 83–86].

Російські дослідники початку ХХ ст. оцінювали події, пов'язані з ліквідацією уніатської церкви в Російській імперії, як акт відновлення історичної справедливості – єдності православної церкви, порушеної католиками під час контрреформації. На їхнє глибоке переконання, православні завжди прагнули повернутися під духовну зверхність і піклування московського патріарха, проте цьому заважали політичні обставини, подолання котрих стало можливим тільки 2 лютого 1839 р. Цього дня усіма єпископами і духовенством було підписано акт об'єднання уніатської церкви із православною, що ознаменувало завершення одного із ключових етапів уніфікації культурного життя Російської імперії, тобто знищення одного з важливих елементів української самобутності – уніатської церкви на Правобережжі [5, с. 251–254].

Наслідком успішного проходження уніфікації релігійного життя українських земель, які входили до складу Російської імперії, стало можливе запровадження загальноімперського церковного статуту 1842 р., котрий докладно регламентував усі сфери життєдіяльності Російської православної церкви. Перспективний результат уніфікації релігійного життя Російської імперії виявився не одразу, а протягом тривалих наступних майже двох століть. Ідеться, зокрема, про руйнацію Російської імперії 1917 р. і відновлення її у форматі СРСР у 1922 р. Особливо це відчутно у наш час, коли відбуваються докорінні зміни в українському суспільстві світоглядного характеру, котрі прокладають шлях розвитку України на майбутнє.

Одержавлення православної церкви на українських теренах у середині ХІХ ст. значною мірою мало адміністративно-економічний характер, зокрема забезпечення духо-

венства землями, дровами та іншими матеріальними благами брала на себе держава. Це відбувалось із волі государя й оформлювалось указом Священного Синоду. Сільське духовенство західних губерній необхідно було заохочувати до співпраці з урядом, зокрема виявами турботи про забезпечення задоволення матеріальних потреб служителів православної церкви. Найголовнішим завданням виявилось кадрове наповнення сільських православних приходів правобережної України, пов'язане з вирішенням житлового питання для новоприбулих священників [6, арк. 2–3].

Важливу роль у процесі перетворення Російської православної церкви на українських кресах на державну інституцію відіграло виділення державою коштів на утримання причтів. Це в умовах інтеграції Правобережжя в імперський політичний організм поступово набувало систематичності, посилюючи матеріальну залежність православної церкви від держави. Відповідальність за організацію духовного життя, взята на себе органами влади, сприяла підвищенню рівня лояльності священнослужителів до держави, стимулюючи зростання їхніх сподівань на державну допомогу, а не готовність до життя із священницької діяльності. Зазначена позиція суперечила принципу Ісуса Христа, що «квартирний робітник своєї поживи» [7].

Визначення місця духовенства у російській соціальній системі XIX ст. виявилось справою державного значення, бо було пов'язано з наділенням представників цього соціального прошарку правами та привілеями. Фактично російські царі прагнули зберегти середньовічну структуру суспільства із трьома станами і таким чином обмежити розбудову так званих соціальних ліфтів у спосіб забезпечення замикання соціальних прошарків і груп у собі. Соціальний статус православного духовенства згідно з політикою самодержавства прямував до статусу різночинців, оскільки 14 травня 1804 р. священнослужителям було дозволено купувати землю нарівні з іншими різночинцями [2, с. 312].

Один із проявів політики замикання у собі соціального прошарку православного духовенства у Російській імперії було зафіксовано в імператорському указі від 30 квітня 1804 р., яким проголошувалася заборона переходу на державну службу особам духовного звання без звільнення від духовної служби, отриманого від їхнього єпархіального керівництва. Приводом стало намагання здійснити такий перехід випускником Полтавської духовної семінарії, у свою чергу, Священний Синод 31 травня 1804 р. заборонив семінаристам звертатися за дозволами про звільнення від духовної служби напряму до Синоду, оминаючи їхнє єпархіальне керівництво. Приводом до цього послужило звернення двох вихованців Вологодської духовної семінарії [2, с. 295, 361].

Продовженням означеної соціальної політики російського самодержавства у середині XIX ст., зокрема, стало ухвалення государем імператором Миколою I рішення про заборону простим козакам переходу у православне духовенство для зайняття вакантних посад при церквах. При цьому дозвіл висвячення дітей священнослужителів козацького походження оформлено так: дітей священників висвячувати на священників, а дітей дяків – на дяків. Щоправда, висвячення ставало можливим лише за умови успішного закінчення претендентами на священство повного курсу духовної семінарії, а без відповідної освіти їх належало відправляти на службу у козацькі війська [8, арк. 156].

Наслідком офіційної релігійної політики стала всебічна підтримка держави церквою, яка на той час зводилася до ідеологічної обробки мирян, яка відповідала економічній, соціокультурній і національній політиці царя-реформатора Олександра II. Священний Синод видав Циркуляр від 27 лютого 1861 р. про обов'язки православних священників у зв'язку з проведенням селянської реформи. Цей документ орієнтував священнослужителів на формування у селянства почуття вдячності до государя імператора за звільнення їх із

кріпацтва, переконання у необхідності покори монархові і його представникам на місцях, а також задоволення своїм новим становищем і відчуття турботи держави про добробут і благо селян. Це зовсім не вписувалось у доручення Ісуса Христа своїй Церкві: «Ідіть по цілому світові й усьому створінню Євангелію проповідуйте» [9, арк. 1–2].

Завдяки цьому Російська православна церква в українських губерніях усе більше перетворювалася з Тіла Христового на державну інституцію для задоволення релігійних потреб підданих імператора православного віросповідання. Це, у свою чергу, сприяло поширенню атеїзму серед інтелігенції, яка чинила спротив ідеологічному розчиненню в імперському соціумі. у такий спосіб відбувався розрив природних світоглядно-соціальних зв'язків української інтелектуальної еліти з іншими верствами суспільства, наприклад, православне селянство не сприймало атеїстичну інтелігенцію і навпаки. Це розділення українства, напевне, було метою російської релігійної політики на українських землях протягом XIX ст. [10, с. 3–6, 10–11].

Варто згадати про процес бюрократизації церковного життя на українських теренах, яка була проявом уніфікації соціокультурного життя Російської імперії. Домодерний імперський соціум уніфікувався дуже важко, бо брак індустрії і шляхів сполучення, політичних свобод і доступу до здобуття освіти для представників усіх соціальних груп і прошарків ослаблювали ефективність урядових заходів у цій сфері. Православні єпархії фіксували свої надходження, видатки і залишки, розписуючи фінансово-економічний стан приходів і монастирів. Це демонструвало господарсько-економічну самостійність православної церкви, поставлену під державний контроль [11, арк. 1–4].

Тому на межі 1860–1870-х рр. однотипні відомості про фінансовий стан монастирів за минулий рік, оформлювані не на офіційних бланках, супроводжувалися рапортами настоятелів, надсилалися духовним консисторіям на початку кожного наступного року. Ці документи свідчили про відносно незначну роль асигнувань із повітових казначейств і суттєвість банківських капіталів, тобто відсотків за депозитами, а також капіталів, які надходили від промислових підприємств – погашення кредитів. Політичній верхівці Російської імперії не вельми подобалася господарсько-фінансова самостійність православної церкви, котра заважала поставити її у повне підпорядкування державі [12, арк. 1–5].

Якщо протягом XI – XVIII ст. православні монастирі, розташовані на українських землях, виконували просвітницько-культурну функцію, то протягом XIX ст. її повністю перебирають університети, залишаючи монастирям роль зберігачів релігійних традицій пращурів. При цьому багатющі монастирські бібліотеки зберегли для дослідників пам'ятки духовної і світської літератури. Монастирі також донесли до нас твори високого художнього мистецтва й архітектури. Вони функціонували як замкнені глибоко релігійні корпорації затворників, які намагалися за будь-яку ціну зберегти свою самостійність, а тому дуже важко і болісно відкривали світові свої скарби і таємниці [13, с. 312–314].

Бюрократизації була підкорена діяльність емеритальних кас духовенства. Чисельні рапорти супроводжували відомості їхніх коштів, а тривалість дії накопичувальних вкладів коливалася від десяти до тридцяти років. При цьому відсотки на ці вклади росли залежно від терміну вкладу, тобто чим довший термін, тим вищі відсотки за ним, що наштовхує на думку про фінансову спроможність церкви і прагнення держави нею скористатись у своїх інтересах, оскільки Російська імперія у другій половині XIX ст. часто мала серйозні проблеми з наповненням скарбниці. На цій підставі можна сміливо припускати, що головною метою одержавлення Російської православної церкви було об'єднання державної і церковної скарбниць [14, арк. 8, 16–17, 21–24].

Певний набір кроків у соціально-релігійній політиці 1860-х рр. сприяв руйнуванню замкненості соціального прошарку православного духовенства. у 1863 р. випускни-

кам православних духовних семінарій було дозволено вступати в університети, у 1864 р. дітям православних священнослужителів і церковнослужителів – навчатись у гімназіях, у 1866 р. – у військових училищах, у 1867 р. усім православним дозволили навчання у духовних навчальних закладах і скасували спадковість парафій. Окреслена соціальна політика підсилювалася збільшенням фінансування концесторій із 1869 р. утричі, що, у свою чергу, не завадило Священному Синоду видати дві докладні інструкції церковним старостам 1886 р. і 1890 р., а також внести у «Міське положення» і «Положення про губернські і повітові земські установи» 1892 р. пункт про заборону участі у виборах до органів місцевого самоврядування православним священнослужителям і церковнослужителям без дозволу їхнього єпархіального керівництва [15, с. 41–43].

Фінансово-адміністративна залежність православної церкви від імперської влади на українських землях у 1880-ті рр. набула абсурдних форм і виявів. Наприклад, встановлення надбавки до платні службовцям Київської духовної семінарії здійснювалося Священним Синодом за посередництва Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на підставі письмового звернення ректора цієї освітньої установи до керівника генерал-губернаторства. Можна припустити, що у такий спосіб духовна освіта потрапляла під контроль світської влади. Під час вирішення цього питання враховувалися різні чинники (зокрема, освіта, термін служби, рівень службової відповідності і політичної благонадійності претендента на надбавку). Значиму роль відігравали прецеденти подібних нарахувань, які наводились у супровідних листах [16, арк. 1–5].

Ця традиція досить міцно вкоренилась у систему відносин держави і Російської православної церкви, розвиваючись і досягаючи своєї сформованості протягом 1900-х рр. Наприклад, списки співробітників духовних семінарій, представлених до нарахування доплати на наступний 1907 р., подавалися на розгляд генерал-губернатору навесні – влітку поточного 1906 р. з метою забезпечення максимального стимулювання найкращих представників духовного стану у їхній освітній діяльності і спонукати решту слідувати прикладу премійованих колег, утверджуючи залежність церкви від держави, котра не протидіяла втраті своєї самостійності [17, арк. 1–4].

Принципово важливим кроком на шляху одержавлення православної церкви у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема стало переведення духовенства на спільну з державними службовцями систему пенсійного забезпечення. Цікавим є той факт, що розробка механізму впровадження переведення священників, дяків і їхніх сімей на загальну систему пенсійного забезпечення здійснювалася за участю Священного Синоду. Це нововведення стосувалося неєпархіального духовенства всіх без винятку конфесій (навіть іноземних), що слугувало зручним способом додаткового поповнення державної казни. Щоправда, до розробки і введення у дію нових норм пенсійного забезпечення старі зберігали юридичну силу, що було зафіксовано у відповідному рішенні Державної ради [18, арк. 289].

Відомості про кількість духовенства, яке переводилося на нову систему пенсійного забезпечення, мали збирати губернатори, а не самі священнослужителі. Це мимоволі наштовхує на припущення про те, що православне духовенство поступово вводили в останню фазу перетворення на державних службовців із збереженням обов'язків обслуговування релігійних потреб населення православного віросповідання. Таким чином, авторитет православних священників серед пастви зводився нанівець, оскільки фінансово-адміністративне підпорядкування Російської православної церкви державі виявлялось остаточним і не залишало необхідного життєвого простору духовного життя автономної православної церкви у Російській імперії загалом і на українських землях зокрема [19, арк. 289зв.].

Вагомою складовою пенсійної реформи виявилось тлумачення вирішення питання про зарахування до пенсійного стажу священників терміну навчання у духовній академії. Виявилось, що законних підстав для зарахування періоду навчання до стажу немає, оскільки на підставі пункту 3 статті 29 та статті 592 Общого пенсійного устава (Св. Зак., т. III, вид. 1896 р.) у пенсійний стаж зараховувався лише час перебування на посаді. Фактично це означає, що православні священники тлумачилися законодавством Російської імперії не як служителі церкви і Бога, а виключно як державні службовці духовного відомства, що зводило нанівець їхню духовну роль у суспільстві [20, арк. 2–3].

При цьому природні соціальні функції церкви цілковито зберігалися, зокрема саме священнослужителі вели метричні книги своїх прихожан, фіксуючи у них факти народження, шлюбу і смерті представників їхньої пастви. Напевне, це пов'язано зі здійсненням відповідних релігійних ритуалів, якими супроводжувалося фіксування зазначених фактів. Ці ритуали, відповідно, здійснювалися священниками, а тому ними ж і велися записи про проведення необхідних священних дій. Службовці органів влади та місцевого самоврядування зверталися до священників за демографічними відомостями, що є свідченням співпраці держави і церкви, проте не може виправдовувати об'єднання цих суспільних інституцій, тобто ліквідацію інституційної самостійності церкви [21, арк. 1].

Тому варто звернути увагу на той факт, що з 6 жовтня 1908 р. інформацію про службові переміщення у духовному і цивільних відомствах єпархіальне керівництво повинно було дізнаватися з офіційних видань «Урядовий вісник» і «Сенатські відомості». З цього часу керівникам єпархій не надсилалися списки службових призначень відповідно до статей 9 і 10 «Учреждения Комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах» (Св. Зак., т. 1, ч. 2, вид. 1906 р.). Очевидно, що у такий спосіб уряд здійснив остаточне зрівняння соціально-службового статусу чиновників духовного і цивільного стану, ліквідувавши залишки зовні специфічного становища православного духовенства на державній службі та у суспільному житті Російської імперії, виконавши завдання, поставлене під час проведення церковної реформи 1721 р., тобто завершення процесу одержавлення РПЦ [22, арк. 1].

Одним із можливих варіантів подальшого дослідження цієї теми може стати докладне вивчення окремих аспектів одержавлення РПЦ на українських землях, які входили до складу Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Не виключаємо аналіз одержавленого православ'я на українських теренах, які входили до складу Російської імперії (6 жовтня 1908 р. – 10 березня 1917 р.) Інший варіант зводиться до висвітлення процесів одержавлення решти релігійних організацій, які функціонували на українських теренах у зазначений період. Окрім того, не варто відкидати можливість аналізу впливу цього процесу на суспільне життя, зокрема функціонування православних громадських об'єднань, які створювались і функціонували при парафіях або навіть єпархіях і могли стати фундаментом розбудови громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Прокопович Т. Регламент, або статут духовної колегії /Т. Прокопович //Філософські праці. Вибране [упоряд. В. Литвинов]. – К. :Дніпро, 2012. – С. 327–329
2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. :Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – С. 140.
3. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 783. – Арк. 39.
4. Стоколос Н.Г. Драма церкви (До питання скасування Греко-уніатської в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань) /Н.Г. Стоколос, Р.М. Шеретюк. – Рівне :ПП ДМ, 2011. – С. 83–86.

5. Смирнов П. История христианской православной церкви /П. Смирнов. – СПб., 1908. – С. 251–254.
6. ЦДІАК. – Ф. 182. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 2–3.
7. Там само. – Ф. 442. – Оп. 160. – Спр. 42. – Ч. 1. – Арк. 121 ;Свангеліє від св. Матвія 10:10 //Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. :Укр. бібл. тов-во, 2002.
8. Там само. – Арк. 156.
9. Там само. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 170. – Арк. 1–2 ;Свангеліє від св. Марка 16:15 // Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К. :Укр. бібл. тов-во, 2002.
10. Драгоманов М. Про волю віри /М. Драгоманов. – Нью-Йорк, 1918. – С. 3–6, 10–11.
11. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 1058. – Арк. 1–4.
12. Там само. – Спр. 1132. – Арк. 1–5.
13. Історія релігії в Україні :в 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні. – К. :Укр. центр духов. к-ри, 1999. – С. 312–314.
14. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 672. – Спр. 39. – Арк. 8, 16–17, 21–24.
15. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) /О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя :Поліграф, 2004. – С. 41–43.
16. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 519. – Спр. 66. – Арк. 1–5.
17. Там само. – Оп. 636. – Спр. 183. – Арк. 1–4.
18. Там само. – Ф. 442. – Оп. 552. – Спр. 127. – Арк. 289.
19. Там само. – Арк. 289зв.
20. Там само. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3016. – Арк. 2–3.
21. Там само. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 1.
22. Там само. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3077. – Арк. 1.

ESTABLISHING STATE CONTROL OVER RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINIAN TERRITORY IN 1804–1908

Andriy Grenyshen

*State Higher Educational Institution
University of Educational Management,
Department of scientific and methodological support
and coordination of post-graduate pedagogic institutions
Sichovykh Striltsiv Str., 52 A, 04053, Kyiv, Ukraine*

Review of the transformation process of Russian Orthodox Church from a social to state institution on Ukrainian territories, which belonged to Russian Empire, in 19th – early 20th century.

Key words: establishing state control over Russian Orthodox Church, use of the clergy for state purposes, use of the state by clergy for Church purposes, social policy with respect to clergy, cultural policy related to religion.